

Provinciale Onderzoeksagenda Archeologie 2015

provincie **HOLLAND**
ZUID

15 oktober 2015

Inhoudsopgave

Ten geleide	3
Thema 1 Strijd tegen en met het water	4
Thema 2 Overgangsfasen in de bewoningsgeschiedenis	5
Thema 3 Leven en wonen rond de Limes	6
Thema 4 Holland, ontstaan en vorming van het graafschap	8
Thema 5 Stad en platteland in de vroegmoderne tijd.....	9
Tot Slot.....	12

Ten geleide

Deze Provinciale Onderzoeksagenda Archeologie (POA) is vooral geschreven als leidraad voor alle archeologen van bedrijven en gemeenten die in opdracht van de Provincie Zuid-Holland werken en onderzoek doen binnen de grenzen van de provincie. De POA geeft een actueel overzicht van de stand van kennis op dit moment en van de thema's en vragen die door de provincie van belang geacht worden. Wij willen de POA actueel en toepasbaar houden voor eigen gebruik en voor initiatiefnemers van ruimtelijke ingrepen, gemeenten en Omgevingsdiensten. De POA verschaft een gezamenlijke basis voor nieuw archeologisch onderzoek, het samenbrengen van de resultaten daarvan en voor publieksbereik. De POA wordt gepresenteerd op de websites van provincie en Erfgoedhuis.

Wij verwachten van de in Zuid-Holland werkzame archeologen dat zij checken of het onderzoek dat zij moeten uitvoeren raakvlakken heeft met één van de vijf thema's uit de POA. Deze specialisten kunnen vervolgens met behulp van de POA hun eigen onderzoek in een groter verband zetten, kennis ontwikkelen en met andere deskundigen informatie uitwisselen.

De volgende 5 thema's zijn in de optiek van de Provincie Zuid-Holland van provinciaal belang:

- 1) strijd tegen en met het water,**
- 2) overgangsfasen in de bewoningsgeschiedenis,**
- 3) leven en wonen rond de Limes,**
- 4) Holland, ontstaan en vorming van het graafschap,**
- 5) stad en platteland in de vroeg-moderne tijd.**

Voor deze thema's is gekozen omdat zij representatief zijn voor een aantal sleutel-periodes in het ontstaan van Zuid-Holland. De POA is echter niet alleen maar een richtsnoer voor al het onderzoek dat zich de komende jaren nog binnen de provinciegrenzen zal afspelen. In de archeologische bewaarplaatsen (depots) van de provincie en de grote gemeenten ligt een grote hoeveelheid vondstmateriaal te verstoffen. Die vondsten werden gedaan in een tijd dat het nog niet vanzelf sprak dat archeologisch onderzoek werd uitgewerkt en gepubliceerd. Door deze vijf specifieke thema's uit de POA onder de aandacht te brengen willen wij samen met de Zuid-Hollandse archeologie-gemeenten deze "verstoffing" programmatisch aanpakken.

Voor de komende vier jaar is de keuze gevallen op de problematiek van Thema 4: het ontstaan van Holland als zelfstandige eenheid in de Middeleeuwen. Dit thema is actueel omdat in 2018 grootscheeps zal worden herdacht dat de Slag bij Vlaardingen 1000 jaar geleden heeft plaatsgevonden. De Slag bij Vlaardingen op 29 juli 1018 markeert het ontstaan van een onafhankelijk graafschap Holland en fungeert als rode draad om aandacht te vragen voor een periode die van groot belang is geweest voor de vorming van Holland zoals we dat nu kennen.

De periode 900-1300 is archeologisch en historisch een "black box": er zijn nauwelijks historische bronnen uit die periode, de geschiedschrijving die we hebben is vaak een projectie vanuit de 15e en 16e eeuw op de periode van 900--1300 en geeft een vertekend beeld. Een belangrijk deel van de archeologie uit deze tijd bevindt zich in (en onder!) metersdikke goed geconserveerde, maar voor de archeoloog slecht toegankelijk (vaak bebouwd) bodemlagen in de oude stads- en dorpskernen. Juist over de vroege stadswording zijn bijzonder weinig historische en archeologische bronnen voorhanden; her en der is er wel het nodige oud onderzoek voorradig in de depots van de provincie en de gemeentes, maar dit heeft nog nauwelijks geleid tot een samenhangend onderzoek.

De naam Holland is buiten de landsgrenzen een begrip, en veel bekender dan Nederland of "The Netherlands". Als Provincie Zuid-Holland maken we van deze grote naamsbekendheid echter relatief weinig gebruik. Een gezamenlijk gedragen onderzoeksproject biedt dan ook goede kansen voor andere sectoren in de provincie, (bijv. toerisme, horeca) om mee te liften op de publiciteit die het onderzoek zal produceren. Met de komst van de nieuwe Erfgoedwet en de Omgevingswet moeten gemeenten de ruimte integraler benaderen en hier ligt ook een kans voor publieksbereik in relatie tot de archeologie. Doordat bijvoorbeeld de sporen van kastelen en ontginningen in het polderlandschap nog goed ruimtelijk zichtbaar zijn, kunnen

gemeenten hierop gewezen worden en gestimuleerd worden hiervoor toegepast beleid met aandacht voor breed aansprekende verhalen te ontwikkelen.

De eerste gedachten gaan nu uit naar een project met een duur van vier jaar, dat aan het eind van die termijn afgesloten wordt met een tentoonstelling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, en met de publicatie van een publieksboek waarin de resultaten van het onderzoek op een vlot geschreven manier worden gepresenteerd. Tussentijds zullen bijvoorbeeld na twee jaar in 2018 de eerste resultaten gepresenteerd en gedeeld kunnen worden op een door ons te organiseren studiedag die voor iedereen toegankelijk zal zijn.

Hieronder volgen de vijf thema's met de belangrijkste onderzoeksvragen.

Thema 1: Strijd tegen en met het water

Het thema van de strijd tegen het water en het daaruit resulterende 'watermanagement' betreft een typisch Hollands thema dat van toepassing is op alle tijden en perioden. Deze strijd is in allerlei aspecten van het bodemarchief teruggevonden; van uitgebreide greppel- en grachtssystemen tot kunstwerken als duikers en dammen. Het thema kan niet los gezien worden van de landschappelijke omstandigheden in Zuid-Holland en de veranderingen daarin. Globaal kan gesteld worden dat de mens door de tijd heen steeds meer invloed kon uitoefenen op de inrichting van het landschap waarbij water en waterhuishouding steeds een voorname rol speelden. Al ver voor de middeleeuwen had men in Zuid-Holland overlast van water.

Het is zeer wel aannemelijk dat de midden-steentijd jagers/verzamelaars-culturen die hier rondtrokken gebonden waren aan de relatieve korte periode waarin de zandbank, strandwal of hoog liggende rivierbedding hen droge condities bood. Als na stroomverlegging of zeespiegelstijging de voorheen droge plek onder water kwam te staan, trokken deze bewoners weer weg, op zoek naar een nieuwe droge plek.

Vanaf de Late IJzertijd is men in Zuid-Holland begonnen met het op structurele wijze ingrijpen in de natuurlijke waterhuishouding en ook in de Romeinse Tijd was sprake van het oprichten van dammen, dijken en sluisjes, m.a.w. infrastructurele werken voor watermanagement. Dit typisch Hollandse onderwerp van watermanagement is een thema van onderzoek dat betrekking heeft op alle archeologische perioden van prehistorie tot moderne tijd.

Het thema is opgesplitst in de volgende themavragen:

1A – Hoe heeft het Zuid-Hollandse landschap zich ontwikkeld door de eeuwen heen? *Nieuwe inzichten over het ontstaan van het Hollands-Vlaamse kustgebied maken duidelijk dat de landschappelijke ontwikkeling op lokaal en regionaal niveau grote verschillen heeft vertoond. Er is dan ook grote behoefte aan gegevens ten behoeve van een nieuwe systematische ordening voor de verschillende landschapsonderdelen van het kustgebied (deltagebieden, veengebieden en strandwallen) waarin de tijdsgebonden gelaagdheid van het landschap uitgelicht wordt. Over de maximale uitbreiding van het Zuid-Hollandse veengebied in de late Prehistorie en in de Vroege Middeleeuwen is bijvoorbeeld opvallend weinig bekend.*

1B – Hoe kan de lokale gelaagdheid in het duingebied gedateerd worden? *Bij elk onderzoek in de duinen dient informatie te worden verzameld zodat de lokale gelaagdheid beter gedateerd kan worden. Er zijn tegenwoordig sterke aanwijzingen dat de in het verleden veronderstelde gelijktijdige ontwikkeling*

van bodems en vegetatieniveau's in de Oude en Jonge Duinen niet langer houdbaar is. Het moment van bodemvorming en/of overstuiving is waarschijnlijk eerder afhankelijk van lokale vernattings- en verdampings-omstandigheden. Informatie dient bij voorkeur uit profielen te komen.

1C – Wat kunnen we zeggen over de prehistorische waterwegen en wat was de rol van transport over water? *Er dient in Zuid-Holland een inventarisatie van (pre)historische “waterwegen” te komen waarin met name aandacht wordt geschonken aan de rol van transport over water (handels- en uitwisselings-contacten). Er is behoefte aan meer inzicht in de betekenis van de scheepvaart door de tijd heen, daarnaast boden zowel de zee als ook de rivieren goede mogelijkheden voor visvangst. Onderzocht zou moeten worden welke vissen er werden gevangen en hoe ze gevangen werden (fuiken en visseren). Vaartuigen zijn vaak ware tijdschapsules: ze kunnen veel gegevens opleveren over handel en visserij. Onderzoek naar de context van vaartuigen uit alle perioden is daarmee dus altijd nodig.*

1D – Waar zijn in Zuid-Holland vroege vormen van water-management (dammen, dijken, duikers, sluisen etc.) aan te wijzen? *De resultaten van het onderzoek naar vroege vormen van waterbeheersing in de omgeving van Vlaardingen, Capelle en Valkenburg bieden goede mogelijkheden voor een integrale benadering van de inrichting van het landschap in de Maas- en Rijndelta. Zijn er ook in andere delen van Zuid-Holland dergelijke vroege vormen van water-management aan te wijzen?*

1E - Wat zeggen archeologisch bronnen over de vorm, ontwikkeling, datering, betekenis en verspreiding van watergerelateerde versterkingen en hoe zijn complexere militaire structuren zoals (water)lijnes opgebouwd en landschappelijk ingebed?

Thema 2 - overgangsfasen in de bewoningsgeschiedenis

Het thema van de overgangsfasen in de bewoningsgeschiedenis is in Zuid-Holland uitstekend te onderzoeken. Gezien de continue afzetting van bodems door alle perioden heen bestaat er in de provincie op veel plaatsen een gestapeld landschap, waarin verschillende archeologische tijdslagen van elkaar gescheiden zijn door afzettingen van zand, veen of klei. Dit biedt extra mogelijkheden om vast te stellen of de verschillende periodes geleidelijk in elkaar overlopen of dat sprake is van hiaten in bewoning en gebruik tussen verschillende periodes (en culturen). In zijn algemeenheid gesteld lijkt het laatste het geval, want het is tot op heden in Zuid-Holland, maar ook op landelijk niveau, slechts zelden gelukt om het direct doorlopen van de ene in de andere cultuur aan te tonen. Het thema richt zich op gestapelde landschappen met de volgende overgangspannen: middensteentijd - nieuwe steentijd; ijzertijd - Romeinse tijd, en Romeinse tijd - Vroege Middeleeuwen. Het thema is opgesplitst in de volgende themavragen:

middensteentijd / nieuwe steentijd

2A - Waar in Zuid-Holland zijn afzettingen uit het vroege- en midden Holoceen bewaard gebleven? Wat is de aard en diepte van deze afzettingen?

2B - Wat valt er te zeggen over een mogelijke aanwezigheid in deze afzettingen van archeologische en paleoecologische resten? Hoe zagen landschap en vegetatie er uit?

2C - Wat valt er te zeggen over de aard van de bewoning op laat- middensteentijd en vroeg-nieuwe steentijd vindplaatsen? Was er sprake van seizoensmatige of juist permanente bewoning? Wat was de omvang van de woonplaatsen en in hoeverre is de herkomst van de bewoners herkenbaar in de materiele resten?

IJzertijd/Romeinse tijd

2D - Wat waren de gevolgen van landschappelijke veranderingen (bijv. zeespiegelstijging, veenvorming) voor de levenswijze van laat-prehistorische lokale gemeenschappen (bijv. locatiekeuze, nederzettingspatroon, voedsel economie)? Was er sprake van een systeem van 'zwervende erven' ? Waar lagen in de late ijzertijd de zgn. onverplaatsbare (plaatsconstante) eenheden, zoals grafvelden en heiligdommen?

2E - Welke vondsten zouden karakteriserend kunnen zijn voor vindplaatsen uit de late ijzertijd en het begin van de Romeinse tijd in de afzonderlijke regio's van Zuid-Holland?

Romeinse tijd/Vroege Middeleeuwen

2F - Wat zijn in de afzonderlijke Zuid-Hollandse regio's de kenmerkende typen van lokale en geïmporteerde keramieksoorten in de laat-Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen?

2G - Is er sprake van enige vorm van continuïteit in de indeling van het landschap en de ligging van de nederzettingen tussen de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen?

Thema 3 - leven en wonen rond de Limes

Het derde POA-thema staat in vrij algemene zin omschreven in termen van dwarsverbanden tussen de inheemse bevolking en de Romeinse militaire nederzettingen op sociaal gebied, maar gaat ook over voedselproductie, handel en samenwerking. Gepoogd is ook om in een deel van de vragen aansluiting te vinden bij het Unesco-project **Frontiers of the Roman Empire** waarin Zuid-Holland, samen met haar partners in binnen- en buitenland, participeert met het doel de Limes-zone tot Unesco-werelderfgoed voor te dragen.

De 'Romeinse Limes' vertegenwoordigt de grens van het Romeinse Rijk op z'n grootst (uitgestrekt over 5.000 kilometer) in de 2e eeuw na Christus. De overblijfselen van de Limes bestaan uit resten van muren,

forten, versterkingen, wachttorens en civiele nederzettingen. Andere speerpunten binnen het thema richten zich meer op de locatie van de grafvelden en de omgang met de overledenen. Verder is er aandacht voor het Kanaal van Corbulo en de Neder-Germaanse riviervloot (de zgn. Classis Germania).

Er zijn dus binnen thema 3 een aantal vragen te formuleren die betrekking hebben op de volgende aandachtspunten:

Bewoning en begraving

3A - In welke perioden en in welke regio's is tijdens de Romeinse overheersing op nederzettingniveau sprake van functionele verschillen en specialisatie?

3B – Waar liggen de begraafplaatsen in de Romeinse tijd? Is er sprake van verschillen tussen grafvelden langs de Limes en grafvelden in het achterland? *Bij het onderzoek naar nederzettingen langs, achter en in het voorland van de Limes dient speciale aandacht uit te gaan naar het voorkomen van grafvelden en begravingen, in en rond de nederzetting, maar ook op enige afstand van de bewoningskern. Met name dient men er daarbij op bedacht te zijn dat crematies slechts weinige en oppervlakkige grondsporen nagelaten zullen hebben.*

De Limes en het achterland

3C – Hoe gingen de Romeinse troepen om met de landschappelijke situatie in Zuid-Holland? *Het Hollandse deel van de Romeinse grens bestond destijds uit een actieve Rijn die zijn bedding nog al eens wilde verleggen. De Romeinse troepen moesten creatief met dit gegeven omgaan. De Romeinse forten bijvoorbeeld zijn hier langwerpiger gebouwd dan elders de gewoonte was, een duidelijke aanpassing aan de geringe ruimte die de droge oeverwal van de rivier hen bood. Maar hoe is men verder met het landschap omgegaan?*

3D - Was er in de Romeinse tijd sprake van een verdedigbare kust? *De Limes stond waarschijnlijk niet op zichzelf. Voor de militaire infrastructuur zijn in het achterland en direct langs de kust ook versterkingen en wachtposten aangelegd, zie bijv. de forten van de Saxon Shore (Litus Saxonicum) in Engeland, waarvan echter tot op heden, afgezien van recent onderzoek in Den Haag en Naaldwijk, weinig terug gevonden is. Waar zijn deze wachtposten en mini-forten te verwachten? Er zijn gerede aanwijzingen dat de Romeinen in West- Nederland niet erg strikt vasthielden aan de scheiding tussen civiele en militaire structuren. Toekomstig onderzoek buiten de Limeszone dient zich dan ook te richten op het identificeren van militair materiaal, zowel binnen als buiten de zgn. burgerlijke nederzettingen, aangezien daarmee aanwijzingen kunnen worden verkregen voor de ligging van kleinere versterkingen.*

3E – Welke rol speelde de Romeinse marine in ons waterrijke gebied? *In het onderzoek naar de militaire structuren in en om de Limes is tot nu toe de rol van de Neder-Germaanse riviervloot onderbelicht gebleven. Toch moet deze zgn. "Classis Germania" een belangrijke rol gespeeld hebben*

bij de bewaking en de verdediging van dit deel van het Romeinse Rijk. De Romeinse veldheer Corbulo liet in 49 na Chr. zijn soldaten een kanaal graven dat de mondingen van Rijn en Maas met elkaar verbond. Via dit "Kanaal van Corbulo" konden lichte patrouilleschepen snel en veilig beide riviermonden in de gaten houden. Onderzocht dient te worden hoe lang het Kanaal van Corbulo als zodanig gefunctioneerd heeft, of er steunpunten van de vloot langs het Kanaal of elders langs Rijn en Maas gelegen hebben en waar het hoofdkwartier van de vloot gelegen heeft.

Thema 4: Holland, ontstaan en vorming van het graafschap

Tegen het einde van de tijd van Karel de Grote en zijn nazaten ontstond er in heel West-Europa behoefte aan meer landbouwgrond als gevolg van een toename van de bevolking. Tot ver in de 10^e eeuw werden uitgebreide ontginningen echter beperkt door de gesloten, sterk hiërarchische manier van exploitatie van de beschikbare landerijen. Onder druk van de demografie kwam daar langzaam een einde aan; vanaf ca. 900 werd vanuit oudere, bestaande nederzettingen begonnen met de ontginningen van de wildernis- gronden. Aanvankelijk ging een deel van de ontginningen in Holland en Utrecht waarschijnlijk van een paar kleinere heren uit, buiten de graaf of bisschop om. In de 11^e eeuw begon echter de Grote Ontginningsgolf die veel meer onder de controle stond van de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht.

Het was een enorm grootschalige onderneming die aan de basis gestaan heeft van het huidige cultuur-landschap in Zuid-Holland en op heel veel plaatsen herkenbare en tastbare sporen heeft nagelaten. Onderzoek naar de herkomst van de vroegste ontginners is van groot belang voor ons inzicht in deze periode. Er zijn ook duidelijk verschillende fasen in te herkennen, zoals voor en na de grote overstromingen van de 12^e eeuw, waarna nieuwe systemen van afwatering en verkaveling worden gegraven en waarbij complete nederzettingen worden verplaatst.

Belangrijke onderzoeksvragen binnen dit thema zijn:

4A - Wat waren de gevolgen van landschappelijke veranderingen (bijv. overstromingen, veenontginning, bodemdaling) voor de levenswijze van lokale gemeenschappen bijv. qua nederzettingenpatroon of in de voedsel economie?

4B - Zijn er in Zuid-Holland regionale verschillen aan te wijzen in het tijdstip en de wijze waarop de venige delen van het landschap werden ontgonnen of bewoond zijn geraakt? Waar kwamen de vroegste ontginners vandaan?

4C - Zijn er regionale verschillen in de organisatie en ruimtelijke opzet van de grote ontginningen, bijv. onder invloed van kerken en kloosters? In hoeverre waren de lokale bezitsverhoudingen en sociale gelaagdheid van invloed op de regionale organisatie van de ontginningen?

4D - Op welke wijze is het proces van de ontginningen tegenwoordig nog ruimtelijk te volgen?

4E - Zijn er aanwijzingen in het vondstmateriaal van laat-middeleeuwse vindplaatsen voor contacten met ver weg gelegen productieplaatsen, en zo ja, welk type vondsten speelde daarbij een rol? In hoeverre was men daarnaast zelfvoorzienend?

Voordat de grote ontginningen van start gingen waren de grenzen tussen het machtsgebied van de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht niet duidelijk te tekenen en bestond er tussen beider gebied een feitelijk niemandsland. Gedurende de ontginningen wisten de graven van Holland echter hun invloed uit te breiden ten koste van Utrecht. Tevens werd er een nieuwe infrastructuur op poten gezet: dijken, sluizen, kanalen en weteringen waren nodig om het ontgonnen polderlandschap droog te houden en te beheren. Om dit te coördineren werden min of meer noodgedwongen de waterschappen opgericht naar het voorbeeld van de Vlaamse weteringen, vanaf de 13e eeuw ook hoogheemraadschappen.

De afgedwongen collectiviteit zorgde voor een bestuur en een mentaliteit die waarschijnlijk een belangrijk onderdeel uitmaakte van het latere succes van de Hollandse handel. Er bestaan nog veel vragen over de exacte aard en omvang van de collectieve aanpak en de wijze waarop dit in het archeologische beeld zichtbaar gemaakt kan worden. Vergelijking van vindplaatsen onderling zou meer informatie kunnen verschaffen over hun respectievelijke positie in lokale, regionale en eventuele (inter)nationale handelsnetwerken. Het is slechts bij weinigen bekend dat er in Dordrecht bijvoorbeeld een kantoor van de Hanzesteden gevestigd was of dat Holland in 1440 een handelsoorlog met de Hanze uitvocht.

Vanwege het complexe en dynamische karakter van deze processen is het van belang dat bij het opzetten en uitvoeren van archeologisch onderzoek van deze periode ook de bijdrage betrokken wordt van de historische wetenschappen. Denk in dit verband bijvoorbeeld aan archivalieken, historische geografie en plaatsnaamkunde.

4F - Hoe zag het middeleeuwse wegenpatroon in Zuid-Holland er uit? En is het mogelijk het wegenpatroon toe te wijzen aan een specifiek tijdvak?

4G - In hoeverre lagen de nederzettingen op het platteland aan doorgaande wegen?

4H - Wat was de impact van waterhuishoudkundige ingrepen ('watermanagement') op het middeleeuwse cultuurlandschap (bijv. de aanleg van weteringen, dammen, dijken en sluizen)? Ligt er een relatie met het opzetten door lokale machthebbers van tol- en stapelplaatsen?

4I - Wat vertellen de hedendaagse plaatsnamen ons over het landschap in het verleden in relatie tot de archeologische gegevens? In hoeverre correleert de historische indeling van de plaatsnamen met de archeologische gegevens?

4J - Waarin uit zich de status van een domein of een boerenhoeve in de late middeleeuwen in fysiek, materieel en functioneel opzicht?

Thema 5: stad en platteland in de vroeg-moderne tijd

Aan het begin van de 17^e eeuw lagen de steden en dorpen van Zuid-Holland als verspreide kleine rode en grijze vlekken in een verder geheel groen en blauw landschap. Onder invloed van de Industriële Revolutie en de bevolkingsexplosie die daarmee gepaard ging moest het platteland echter veel gebied prijsgeven aan woningbouw en nijverheid. Dit proces was niet nieuw, want al ver voor de 19^e eeuw moest het platteland gebied inleveren ten gunste van de steden en de turfwinning. Daar staat weer tegenover dat onder invloed van de steden handel en nijverheid op het platteland toenam.

Een gedegen inzicht in de ontwikkeling van de economische netwerken waarbinnen deze veranderingen plaatsvonden, ontbreekt tot op heden. Over het algemeen wordt er gemakshalve vanuit gegaan dat tussen stad en platteland sprake was van culturele verschillen. Of en in welke wijze deze veronderstelde verschillen tussen stedeling en plattelander in materiele opzicht tot uitdrukking kwamen, is evenwel niet of nauwelijks bekend. Juist de archeologie kan op deze vragen antwoord geven. Daarom is het van groot belang dat vindplaatsen in dorpskernen en individuele boerderijen die informatie kunnen opleveren deugdelijk onderzocht worden.

Tot nu toe is dergelijk onderzoek slechts op heel beperkte schaal uitgevoerd, waardoor inzicht in de ontwikkelingen op het platteland en de relatie met de (opkomende) steden ontbreekt.

Energielandschappen

Bij iedere grote stad ontstonden in de 17^e en 18^e eeuw industriegebieden. Dat betekende destijds een groep molens bij elkaar, goed te bereiken via het water. Deze molens zaagden hout (voor de huizen en de schepen), stampden oliehoudende zaden (voor de lampenolie) of vermaalden kleurstoffen voor verf. Zij hebben de basis gelegd voor de hedendaagse industrie van ons land. Ook korenmolens kon men vanaf de 16^e eeuw overal in Zuid-Holland vinden, omdat de vraag naar gemalen graan na de middeleeuwen steeds groter werd. Door de opkomst van de stoommachine, de dieselmotor en de elektrische motor raakten rond 1900 veel van deze molens in verval. Op grote schaal werden ze tussen 1900 en 1950 gesloopt.

Turf is eeuwenlang de belangrijkste bron van energie voor ons land geweest. In ieder geval sinds de 13^e eeuw is er sprake geweest van grootschalige systematische exploitatie van laagveengebieden in West-Brabant en Holland voor de huishoudens en de opkomende ambachten in de steden.

Laagveen is veen dat door zijn lage ligging niet op natuurlijke wijze ontwaterd kan worden. Het kan dus niet zoals hoogveen afgetapt worden om het veen te laten indrogen. Het laagveen werd gewonnen door het onder de waterspiegel weg te baggeren, als specie uit te spreiden op legakkers en het te versnijden en op te breken als het voldoende was ingedroogd.

Deze specifiek Zuid-Hollandse vorm van laagveenontginning noemt men het slagturven. De methode is waarschijnlijk in het begin van de zestiende eeuw tot ontwikkeling gekomen en heeft snel een enorme vlucht genomen. Met de baggerbeugel, een lange stok met aan het uiteinde een net of mand, was men in staat tot diep onder de waterspiegel het veen weg te halen. Dit veen werd op de wal getrokken, of, als dat niet meer mogelijk was, in een platte ondiepe schuit op de veenplas. Als de schuit vol was werd hij naar een legakker gevaren waar de specie eruit werd geschept. Door de afwisseling van trekpaten en legakkers

ontstond in een laagveengebied een ribbenstructuur. Door afslag en verdergaande winning konden deze ribben geheel verdwijnen en één waterplas achterlaten, zoals bijvoorbeeld de Haarlemmermeer.

5A - Hoe en onder invloed van welke factoren verliep de bewoningsexpansie op het (post)-middeleeuwse platteland? Denk aan: laat-middeleeuwse ontginningsassen, de indeling van huizen/boerderijen in oude stads- en dorpskernen, wanneer zet de versterking van het Zuid-Hollandse platteland in? *Het tegenwoordige bewoningslandschap in grote delen van Nederland is vanaf de middeleeuwen ontstaan. Vooral in grote ontginningsgebieden valt planmatigheid te bespeuren. In laatmiddeleeuwse veenontginningslandschappen is sprake geweest van systematische ontginning, die zich uit in het opschuiven van nederzettingen en bewoningsassen. Voor zover bekend zijn de oudste dorpen in onze provincie omstreeks de 9e eeuw ontstaan. De meeste dorpen lijken niet voor de 15e - 16e eeuw te zijn uitgegroeid tot wat we tegenwoordig als dorpen beschouwen. Hoe het proces van dorpsvorming ruimtelijk en functioneel onder uiteenlopende omstandigheden verliep is nog nauwelijks onderzocht.*

5B - Welke invloed hadden stedelijke economie en stedelijke elites op het omringende platteland? *Steden hadden een ingrijpende invloed op het omringende platteland. Er zijn hier duidelijke, ook archeologische, aanwijzingen voor agrarische intensivering (o.a. tuinbouw), ontginning, stichting van boerderijen, schaalvergroting en specialisatie (o.a. turfwinning). Die aanwijzingen dateren vooral vanaf de 13e -14e eeuw, toen veel Hollandse steden aanzienlijk groeiden. Gelijktijdig, en in samenhang hiermee, kwam een "vroeg-kapitalistische" markt economie tot ontwikkeling. Bij ontginningen, grondverbetering en inpoldering namen leden van stedelijke elitegroepen vaak als investeerders het voortouw (eind 16e -17e eeuw). De betrokkenheid van de stedelijke elite met het omringende platteland kan zich ook uiten in de architectuur (vroeg-steenbouw) en de materiële cultuur, met name bij nieuw gestichte boerderijen. Vanaf de 17e eeuw bouwen rijke stedelingen buitenhuizen en landgoederen op het platteland.*

5C - Welke rol speelden de steden bij de aanvoer, doorvoer en re-distributie van uitheemse gebruiksvoorwerpen, voedingsmiddelen en bouwmaterialen? *Steden waren knooppunten in soms uitgestrekte handelsnetwerken; het waren centrale plaatsen zowel wat betreft de import als export van een breed spectrum aan goederen. Goederen uit de regio werden via de steden getransporteerd naar hun afzetgebieden. Goederen van verder weg bereikten via stedelijke markten hun bestemming. Voor bulkgoederen als hout en turf waren stedelijke stapelplaatsen ingericht. Sommige steden waren vanwege hun geografische positie of specifieke stapelrechten gespecialiseerd in bepaalde producten.*

De rol die steden speelden bij de aanvoer, doorvoer en re-distributie van uiteenlopende goederen veranderde voortdurend. Deze was sterk afhankelijk van de dynamiek van handelsnetwerken. Behalve van vraag en aanbod stonden die netwerken onder invloed van geopolitieke en landschappelijke factoren. Veranderlijk waren ook de economische en sociale mechanismen die van invloed waren op de verspreiding van niet lokaal geproduceerde (uitheemse) goederen vanuit steden. Ten tijde van de ontwikkeling van een in de kern reeds aanwezige kapitalistische markteconomie hadden stedelijke

elitegroepen een grote invloed op de distributie van met name luxe goederen. De verspreiding van luxe importen was destijds voornamelijk afhankelijk van sociale netwerken.

5D - Wat was het effect van de toegang tot bevaarbaar water op de ontwikkeling van steden? Sommige steden waren vooral afhankelijk van de visserij, anderen van de handel via het water. De toegang tot de zee, rivieren, trekvaarten en andere natte infrastructuur kon grote invloed hebben op de ruimtelijke en economische ontwikkeling van nederzettingen aan het water. Hoe werd de haven verbonden met de binnenstad, hoe werden scheepsbouwactiviteiten, handelaren, toeleveranciers of aanverwante ambachten in de stad gepositioneerd? Hoe werd de haven beschermd? De relatie met het water kan ook fundamenteel veranderen. Steden kunnen zich mentaal en fysiek van het water afkeren. Ook kunnen grote veranderingen optreden als de toegang tot (bevaarbaar) water verslechterde, bijvoorbeeld door verzanding.

5E. Wat was het effect van de grote en kleine havensteden op hun achterland? Havens en havensteden hadden tot ver in het achterland invloed, onder meer in de vorm van het ontstaan van toeleveringsbedrijven en gespecialiseerde agrarische productie. De aard van deze ondersteunende infrastructuur wordt bepaald door de behoefte van de nabije havens. Waaruit bestaat de ondersteunende infrastructuur en hoe is die gestructureerd? Hoe is de relatie tot de havens en havensteden, en welke veranderingen traden er op in tijd en ruimte? Van invloed hierop is hoe handelsroutes via water en land op elkaar aansloten. Bij de ontsluiting van het achterland spelen ook kleinere rivieren, kreken en geulen een rol. In bepaalde gevallen werden die door weteringen en trekvaarten met elkaar verbonden, of vond er kanalisatie plaats.

5F - Wat weten we over de vroegste energie-landschappen in Zuid-Holland en op welke manier manifesteert zich dat in het tastbare erfgoed in de bodem? Over de verspreiding, constructie en functie van vroege windmolens bestaat weinig zekerheid. Wat de functie betreft verdient ook aandacht dat molens niet alleen productieplaatsen waren, maar meestal ook woonplaatsen. Soms werd er gewoond in de molen, soms stond de woning ernaast. Belangrijk is ook dat molens deel uitmaakten van kunstmatige, soms uitgestrekte 'molenlandschappen', die speciaal waren ingericht om de molen optimaal te laten functioneren. Dit geldt met name voor de molens die het water moesten helpen beheersen (molenkolken, dammen, stuwen, sluizen, gegraven waterlopen) en voor de industriële molens in en rond de steden.

De eerste grootschalige vervingen rond 1100 waren een gevolg van tekort aan brandhout voor de snel opkomende Vlaamse steden. In Zuid-Holland was de turfvoorziening lang een lokale aangelegenheid, veen was er in overvloed. Dorpen zorgden daar voor winning van de brandstof ten behoeve van nabij gelegen steden. Na de Grote Ontginningsgolf waren uitgestrekte gebieden systematisch ontbost, ontwaterd en in cultuur gebracht ten behoeve van de landbouw. Bodemdaling als gevolg van inklinking maakte dat de grond na enige tijd toch weer te nat werd, waardoor hij vaak alleen nog geschikt was als weidegrond. Ook begon men deze minder geschikt geworden teeltgronden af te graven voor brandstof. Al in de 14e eeuw kende men in Schieland een bloeiend veenbedrijf, en vanaf ongeveer 1500 werd

vanuit Holland veel turf geëxporteerd naar Brabantse en Vlaamse steden en ook naar Zeeland. De natte vervening met behulp van een baggerbeugel werd omstreeks 1530 in Zuid-Holland geïntroduceerd. Met de baggerbeugel was het mogelijk om veen tot diep onder de waterspiegel weg te baggeren, een praktijk die veentrekken of slagturven werd genoemd.

Tot slot

In de Provincie Zuid-Holland is de POA één van de instrumenten van een beleid dat gericht is op een zorgvuldige omgang met en het beleefbaar maken van het archeologisch erfgoed. Het is echter niet het enige instrument. In de loop van 2015 zal ondermeer de eveneens vernieuwde atlas van cultuurhistorische waarden (de Cultuurhistorische Hoofd Structuur of CHS) via onze website worden gepresenteerd.

In de Beleidsvisie cultureel erfgoed 2013 – 2016 'Erfenis, erfgoed en erfgoed' zetten we de stap naar een modern, ontwikkelingsgericht erfgoedbeleid, waarbij ook echt iets te beleven valt. In ons nieuwe Hoofdlijnen-akkoord zijn gelden beschikbaar gemaakt voor de intensivering van ons erfgoedbeleid, onder meer ook voor het publieksbereik in de archeologie. Zo willen wij bijvoorbeeld afspraken maken met gemeenten, bedrijven, universiteiten en de vereniging van de vrijwilligers in de archeologie (AWN) om her en der al jaren op de plank liggende opgravingen uit te werken en met elkaar in verband te brengen.

Wij willen ook zorgen voor vlot leesbare publicaties en lezingen geschreven en gehouden door amateurs en professionals, en voor meer thematische tentoonstellingen, die beginnen in ons provinciale Archeologiehuis en daarna kunnen rondreizen.

Tot slot hebben wij de ambitie om archeologische vondsten terug te brengen naar de lokale gemeenschap waar ze vandaan kwamen. Daar kunnen deze vondsten door vrijwilligers, onder deskundige begeleiding, uitgepakt, beschreven en gefotografeerd worden. Met de meest aansprekende vondsten kan een kleine tentoonstelling ingericht worden op een plek waar veel mensen komen. De rest van het archeologische materiaal gaat vervolgens goed ontsloten terug naar het provinciaal depot in Alphen aan de Rijn.

De Provinciale Onderzoeksagenda Archeologie vervult bij al deze activiteiten een richtinggevende rol.